

**СПЕЦИФІКА ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ
СТАТТІ 54 (КОНТРЕВОЛЮЦІЙНІ ЗЛОЧИНИ) КРИМІНАЛЬНОГО
КОДЕКСУ УКРАЇНСЬКОЇ СРР ЩОДО ПРЕДСТАВНИКІВ ЕТНІЧНИХ
МЕНШИН У СЕРЕДИНІ 1930-х РОКІВ**

В історії держави і права України 1930-ті роки стали періодом утвердження тоталітаризму, існування якого було тісно пов'язане з карально-репресивною машиною. Тому аналізуючи це складне явище вітчизняної історії необхідно з'ясувати роль та місце у його становленні як нововведень до кримінального й кримінально-процесуального законодавства, які відкрили простір для масових репресії, так і специфіки правозастосовної практики, особливо щодо так званих контрреволюційних злочинів.

Репресивна політика радянської влади в 1930-х рр. уже давно є предметом наукових студій багатьох вчених. Зокрема, вагомий внесок у дослідження проблеми здійснили І. Г. Білас, С. І. Білоконь, В. А. Золотарьов, В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал та ін. [1]. У працях істориків з'ясовуються загальні проблеми функціонування сталінського режиму, детально аналізується провадження деяких судових справ та позасудові розправи, простежується діяльність каральних органів радянської влади тощо. Юридичним аспектам тоталітаризму присвятили свої дослідження вчені Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, зокрема О. П. Бенько, О. М. Мироненко, І. Б. Усенко, В. А. Чехович та ін. [2]. І якщо загалом каральна політика сталінізму вже значною мірою з'ясована, то специфіка репресій режиму щодо етнічних меншин досліджена ще недостатньо. Помітний внесок у розроблення цієї проблеми зробили В. Репринцев, О. Рубльов, Б. Чирко та ін. [3]. Проте її правові аспекти в основному залишилися поза увагою дослідників.

Ураховуючи вищесказане, об'єктом даної наукової розвідки виступатиме специфіка репресивної політики щодо етнічних меншин Української СРР в середині 1930-х років. Предметом дослідження стане правозастосовна практика ст. 54 (Контрреволюційні злочини) Кримінального кодексу УСРР у боротьбі з так званою «фашистською допомогою» представникам етнічних меншин.

У першій половині 1930-х років етнічні меншини України були інтегрованою частиною українського соціуму, життя і долю якого значною мірою визначала соціально-економічна політика радянської влади. Суцільна колективізація сільського господарства, яка проводилася насильницькими методами, репресії проти заможного селянства у процесі ліквідації куркульства як класу та непосильні примусові хлібозаготівлі призвели до глибокої деградації продуктивних сил полінаціонального українського села і врешті-решт до голодомору 1932–1933 рр. Голод загнав у могилу мільйони громадян республіки, у тому числі й представників етнічних меншин. Трагедію доведеного голодом

до відчаю народу, вичерпно передають рядки листа німецького селянина до німецької республіканської газети «Das neue Dorf»: «Я, Йоган Завадський, протестую проти брехні, що пише «Німецька Центральна Газета». Не вірно, що у нас мається надлишок чого їсти. В нас в СРСР найбільший у світі голод та злидні. В нашому селі раніше було 103 родини, а зараз залишилось тільки 18. Я сам задушив та з'їв свою трьохрічну доньку. Після цього у мене нема більше бажання жити. Все це приніс з собою радянський лад — за це ми можемо йому дякувати.... Далі не можна витримати цього, це повинно змінитися. Геть Радянський Уряд. Хай скоріше почнеться війна і ми тоді покажемо, що то значить знущатися з людей. Вам чортам ми покажемо. Такий же лист я написав до Німеччини. Нехай робітники його прочитають і тоді у них пройде бажання робити революцію, так як це ми дурні зробили» [4, 39].

Проте влада ставилась до голодомору як до неіснуючого явища, уперто заперечуючи його. Партійно-державне керівництво усвідомлювало, що визнання голоду в державі, яка першою у світі упродовж півтора десятка років буде «світле майбутнє людства», до того ж спричиненого виключно соціально-економічною політикою «кормчих соціалізму» (оскільки кліматичні умови у 1932–1933 рр. були задовільні), підірве міжнародний авторитет СРСР та шкодитиме експорту зерна і надходженню валютних ресурсів для індустріалізації країни. За офіційною версією це був не голод, а «симуляція голоду», або ж інспіровані куркульством «голодні настрої» [5, 22]. Але про голод знали всі, інформація проникала й за кордон. Міжнародна громадськість збирала кошти, створювала товариства та комітети по наданню допомоги голодуючим. Лише за період з квітня 1933 по квітень 1934 р., за даними ДПУ, розмір допомоги, зокрема українським німцям, становив по областях: Одеська — 132 321 крб золотом, Дніпропетровська — 203 тис. крб, Київська — 90 тис. крб, Донецька — 60 тис. крб, Молдавська АСРР — 2500 крб золотом [6, 64].

Допомога голодуючим розцінювалася як виклик політиці радянської влади, як безпідставне і зацікавлене втручання чужоземних ворожих сил у внутрішні справи країни «соціалізму». У травні 1934 р. секретар ЦК КП(б)У С. Косіор інформував Й. Сталіна, що «фашистські організації», скориставшись «труднощами» на Україні в 1932 і на початку 1933 р., проводять агітацію серед німців Спартаківського, Зельцького, Молочанського, Пулинського та інших районів Київської, Одеської і Дніпропетровської областей. Шляхом подання допомоги голодуючим через консулів, «фашисти» «намагалися як можна більше німців залучити на свою сторону в інтересах підтримки та популяризації гітлерівського ладу» [7, 53].

Спочатку влада сподівалася припинити надання міжнародної допомоги погрозами репресій та засобами адміністративного тиску. С. Косіор звітував Й. Сталіну, що «завдяки прийнятим нами своєчасно заходам і проведеній роботі... нам вдалося добитися масової відмови колгоспників від «гітлерівської допомоги», передачі переказів МОДР (Міжнародна організація допомоги революціонерам. — Авт.)» [7, 55]. Далі він запитував, чи не вважає генсек можливим, якщо не припинити, то в усякому разі обмежити пересилку грошових надхо-

дження через народний комісаріат зовнішніх справ та заборонити офіційним представникам консульств займатися наданням допомоги.

Яка це була «нелегка» робота примушувати голодуючих «добровільно» відмовлятися від допомоги яскраво передають рядки листа одного з безпосередніх виконавців «завдання партії» начальника політвідділу Аккаржанської МТС Спартаківського району Одеської області М. Полянського: «Не важко собі уявити скільки праці, енергії, безсонних ночей коштувала нам ця робота. Поряд з нашою роботою, із створення відповідної обстановки, за якої колгоспник — ошадливий, скупий бюргер, німець, «колоніст» — посоромився б отримати гроші від наших ворогів, треба було опрацьовувати й індивідуально, кожного колгоспника, що отримував повістку на закордонний переказ. Варто нам, однак, трохи недогледіти, як колгоспна сумка повна всякого торгсиновського добра. Надто ж великою була спокуса — в Торгеїні так сліпучо біліла мука-крупчатка, так апетитно пахли дунайські оселедці, а дома у колгоспників і кукурудзяної-то муки в ту пору не було» [8, 214].

Бажаючи допомогти голодуючому населенню міжнародні організації були змушені змінювати форми своєї діяльності, але й тут на заваді стояло пильне око радянського репресивного апарату. «Особливо витончуються, особливо знахабніли фашисти в останній час, — зазначав вищезгаданий М. Полянський. — Поряд з торгсиновськими переказами, вони почали надсилати своїм клієнтам вже безпосередньо валюту, вкладаючи по 20–40 німецьких марок у звичайні конверти. Дуже часто тепер ці перекази йдуть не від імені «Товариства», а від окремих осіб з різних міст Німеччини. Разом із грошима у конверти ці вкладаються навіть і теплий лист з вітаннями від фіктивних родичів... є випадки, коли колгоспники отримують не гроші, а городне насіння» [8, 214].

Для партійно-державного керівництва стало очевидним, що зупинити надходження міжнародної допомоги здатна лише активна репресивна політика. Санкцію на її запровадження було надано керівництвом СРСР у телеграмі № 523(ш) від 9 грудня 1934 р. В ній зокрема вимагалось: «Обкомам послати в німецькі і польські райони керівних працівників обкому для роз'яснення населенню, що Радянська влада не зупиниться перед тим, щоб відмовити у праві проживання в СРСР або вишле всіх осіб, що ставляться нелояльно до Радянської влади у віддалені місця СРСР» [9, 244]. Одночасно партією вимагалось посилити роботу правоохоронних органів щодо виявлення «фашистських агентів» — ініціаторів організації іноземної допомоги.

Влада вирішила запровадити кримінальну відповідальність до громадян, що отримували «фашистську допомогу». Проблемною залишалася лише кваліфікація складу «злочину», оскільки покарання за отримання допомоги, навіть іноземної, не передбачалося за Кримінальним кодексом Української СРР. Крім того, владі хотілося застосувати жорстокі «заходи соціального захисту» (покарання за тогочасною термінологією), щоб іншим «не кортіло». Тому правоохоронні органи віднесли отримання міжнародної допомоги до переліку контрреволюційних злочинів. Якщо слідчим вдавалося довести лише простий факт отримання громадянином іноземної допомоги, то її розглядали як плату за виконану або

намічену до виконання роботи на користь іноземної держави. У цьому випадку для кваліфікації «злочину» використовувалася ст. 54⁴ КК УСРР, яка передбачала покарання «за допомогу будь-яким способом тій частині міжнародної буржуазії, яка, не визнаючи рівноправності комуністичної системи, що приходить на зміну капіталістичній системі, прагне її повалити, а також тим, що є під впливом або безпосередньо зорганізованим цією буржуазією суспільним групам і організаціям здійснити ворожу проти Союзу РСР діяльність» [10, ст. 132]. Варто зазначити, що у середині 1930-х рр. у звітних документах і доповідних записках судових інстанцій, правоохоронних органів та партійно-державних установ ст. 54⁴ відверто і прямо називалася — «фашистська допомога».

Водночас, якщо слідчим вдавалося довести, що цю допомогу було якимось чином організовано, наприклад через діяльність священнослужителів, листування з родичами або спілкування зі співробітниками іноземних консульств тощо, то її вже розглядали як організоване дійство, для реалізації якого вимагалася контрреволюційна організація, а отже «злочин» кваліфікували за ст. 54¹¹. Ця стаття передбачала покарання «за всіляку організаційну діяльність, скеровану до підготовки або заподіяння передбачених у цьому розділі злочинів (Особлива частина, Розділ I. Контрреволюційні злочини. — *Авт.*), а також за участь в організації, утвореній для підготовки або заподіяння одного із злочинів, передбачених у цьому розділі» [10, ст. 132].

Така довільна кваліфікація «злочину» для правоохоронців полегшувалася специфікою судового розгляду справ про контрреволюційні злочини. Згідно з п. 1 розд. I Постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. «Про розгляд справ про злочини, що розслідуються Народним комісаріатом внутрішніх справ Союзу РСР і його місцевими органами» «справи про злочини державні (контрреволюційні і проти порядку управління)... належать до розгляду за підсудністю у Верховному суді Союзу РСР, верховних судах союзних республік, крайових і обласних, а також в головних судах автономних республік.

Для розгляду цих справ при названих судових закладах Союзу РСР утворюються спеціальні судові колегії у складі: головуючого і двох членів суду» [11, 731].

Водночас постановою було ускладнено процедуру оскарження вироків спеціальних судових колегій. Створена для розгляду касаційних клопотань Судово-наглядова колегія Верховного суду у складі голови Верховного Суду СРСР і двох його заступників, яка за участі Прокурора СРСР мала право переглядати постанови спеціальних судових колегій, ніколи не відступала від «генеральної лінії» більшовицької партії у нещадній боротьбі з контрреволюцією. Отже, розгляд справ, що кваліфікувалися як контрреволюційні, згідно із цією постановою відбувався фактично у закритому режимі, що відкривало шлях до беззаконня.

Оцінюючи перспективи розгляду справ про контрреволюційні злочини, варто взяти до уваги теоретичні здобутки тогочасних «класиків» юридичної науки, якими, зазвичай, користувалися практики з правоохоронних та судових органів. Так нарком юстиції СРСР М. В. Криленко вважав, що «умови нашої

політичної дійсності такі, що іноді вимагають застосування закону з відступом від його текстуального тлумачення і дуже часто вимагають застосування не тієї статті, під яку прямо підпадає даний злочин, при знов-таки текстуальному точному тлумаченні закону. Політична лінія судової політики при цьому залишається правильною, хоч формально-логічне тлумачення закону страждає» [12, 9].

«Особливий внесок» у розвиток радянської юридичної науки та практики зробив Прокурор СРСР, академік А. Я. Вишинський. У творах ідеолога сталінських репресій принцип рівності обвинувачення і захисту в кримінальному процесі проголошувався буржуазною спадщиною; правило змагання сторін — нікчемною вигадкою; формула «закон суворий, але це закон» — нормою, що перешкоджає гнучкості у застосуванні норм права; основний принцип діяльності судів: «правосуддя повинне здійснюватися, хоч би й загинув світ» — юридичною схоластикою. У справах про контрреволюційні злочини, вважав Прокурор СРСР, свідчення обвинуваченого і визнання ним своєї провини має вирішальне значення, визначальну роль в оцінці доказів відіграє внутрішня переконаність судді, «озброєного соціалістичною правосвідомістю й справді науковою марксистсько-ленінською ідеологією». І нарешті висновок рідкісний за своєю цинічною відвертістю: «якщо ставити питання про знищення ворога, то ми і без суду можемо його знищити» [13, 28–33].

Разом із тим необхідно враховувати, що органами НКВС широко застосовувалась практика катувань арештованих. Ця практика навіть була санкціонована спеціальними директивами ЦК ВКП(б), які характеризували «фізичні види покарань як цілком правильні і доцільні» [14, 23]. Після застосувань цих «правильних» методів більшість підсудних визнавали себе винними у скоєнні будь-яких контрреволюційних злочинів, що було достатньою підставою для її засудження.

Застосування кримінальної відповідальності за організацію та отримання іноземної допомоги об'єктивно скоротило її масштаби. Із доповідної записки Верховного Суду УРСР підготовленої для ЦК КП(б)У «Про роботу спецколегій за 1936 р.» ми дізнаємося про різке зменшення рівня «злочинів» по справах «контрреволюційних організацій» та «фашистської допомоги». «Так, якщо в першому півріччі 1935 р., — зазначено в документі, — по контрреволюційних повстанських організаціях (ст. 54¹¹ КК УСРР. — *Авт.*) було засуджено 255 чол[овік], а у другому півріччі 632 чол[овік], то в першому півріччі 1936 р. засуджено 150 чол[овік], а у другому півріччі — 85 чол[овік]. Більш послідовну картину зниження злочинів маємо по групі гітлерівської «допомоги» (ст. 54⁴ КК УСРР. — *Авт.*). Якщо в першому півріччі 1935 р. по цій групі злочинів було засуджено 315 чол[овік], у другому півріччі — 181 чол[овік], то в першому півріччі 1936 р. — 126 чол[овік] і в другому — 40 чол[овік]. «Зменшення кількості справ фашистської «допомоги», — говорить в документі, — має місце ще й тому, що проведенням кількох відкритих судових процесів по цих справах і наступною проробкою вироків серед німецького населення різко знизили розповсюдження роботи по цій «допомозі» [8, 222].

Необхідність проведення відкритих судових процесів по контрреволюційних злочинах була обґрунтована у виступі А. Я. Вишинського 4 квітня 1935 р. на республіканській нараді працівників юстиції УСРР. Зокрема, він наголосив, що «якщо припустити, що всякий судовий процес про контрреволюційні злочини повинен протікати не в умовах розгорнутих процесуальних форм, а в умовах сумарного процесу, без обвинувачення і оборони, в закритих засіданнях, без широкого висвітлення в пресі, то не повинно бути сумніву в тому, що про мобілізацію громадської думки щодо таких справ широких мас не може бути й мови». Відкритий же «порядок розгляду цих справ, — далі пояснює А. Я. Вишинський, — сприяє мобілізації політичної пильності мас, дає можливість широкого показу злочинних махінацій класового ворога, озброєє досвідом марксо-ленінсько-сталінського аналізу, сприяє викоріненню пережитків капіталістичного минулого в свідомості трудящих, підготовляє їх до кращого й більш правильного розуміння складних явищ класової боротьби» [15, 16].

Настанови Прокурора СРСР були негайно втілені керівництвом НКВС УСРР. Уже 10 квітня 1935 р. нарком внутрішніх справ УСРР В.А. Балицький інформував С. Косіора та П. Постишева: «В найближчі дні в Одеській області в Карло-Лібкнехтівському районі буде заслухана в показовому порядку справа групи німців-ксьондзів, що проводили в німецьких районах та колоніях найактивнішу фашистську роботу.

Маючи безпосередній зв'язок з закордонними центрами і отримуючи від останніх під виглядом «матеріальної підтримки» грошові субсидії на контрреволюційну роботу, ця група під керівництвом прелата Крушинського вела роботу по організації масових звернень німцонаселення в фашистські центри з проханням про «допомогу», причому за кордон направлялися провокаційні листи.

Група пропагувала серед німцонаселення ідеї фашизму, вербувала агентуру в німколоніях і т. ін.».

Народний комісар НКВС УСРР не лише проінформував ЦК КП(б)У, але й визначив міру покарання, яку було слухняно підтверджено радянським судом: «Враховуючи, що прелат Крушинський, який очолив групу, має 67 років та Лоран — настоятель нім[ецької] католицької в с. Зельці має 63 роки, — писав В. А. Балицький, — вважаємо доцільним засудити їх до 10 років концтабору, але беручи до уваги їх похилий вік, замінити засланням до Казахстану на той же строк.

Що до останніх трьох обвинувачених Таубергера, Комира й Гофмана — настоятелів нім[ецьких] католицьких церков в Карло-Лібкнехтівському районі — засудити їх до 10 років концтабору кожного» [16, 49].

Стаття 54⁴ КК УСРР активно використовувалася не лише щодо німецького населення. Нею кваліфікували будь-який «злочин», що містив ознаки іноземної допомоги. Так надання допомоги консульством Польщі на реконструкцію ряду костелів створило додаткові підстави для розробки кримінальної справи «Контрреволюційної фашистської організації римо-католицького і уніатського духовенства на Правобережній Україні» [17, т. 1–30]. Організатори про-

цесу цього разу не вдалися до судових формальностей і гучних відкритих дійств. 14 травня 1936 р. без участі сторін було винесено ухвалу Особливої наради НКВД СРСР про покарання обвинувачених за ст. ст. 54⁴ та 54¹¹ КК УСРР. Кожний із священнослужителів отримав по 5 років виправно-трудоих таборів.

Загалом застосування кримінальної репресії щодо представників етнічних меншин, засуджених за «контрреволюційні злочини», відзначалося своєю суворістю. Зокрема, за ст. 54⁴ КК УСРР законодавець передбачив покарання позбавленням волі з суворою ізоляцією на строк не менше як три роки з конфіскацією всього або частини майна, і лише за особливо обтяжливих обставин дозволив підвищувати його аж до «вищих заходів соціальної оборони — розстрілу або проголошення за ворога трудящих, з конфіскацією майна і з позбавленням громадянства союзної республіки і, тим самим, громадянства Союзу РСР і вигнанням за межі Союзу РСР назавжди» [10, ст. 132]. До речі, найвища міра «соціального захисту», тобто вигнання за межі СРСР, очевидно із почуття «великого гуманізму» комуністичного режиму, у судовій практиці фактично не використовувалась. Проте у вироках судових органів зазвичай знаходилося місце для констатації «особливо обтяжливих обставин» отримання підсудним «фашистської допомоги». Так, за даними Верховного Суду Української СРР, у 1936 р. із 166 засуджених спеціальними судовими колегіями обласних судів по ст. 54⁴ КК УСРР — 3 (трое) було засуджено до розстрілу, 7 на десять років (на той час максимальний строк ув'язнення), 63 від п'яти до десяти років, 91 від двох до п'яти років, 1 до двох років, 1 на виправно-трудові роботи [8, 222].

Отже, соціально-економічна політика «кормачів соціалізму», спричинивши голодомор 1932–1933 рр., породила щире бажання міжнародної спільноти врятувати приречених на голодну смерть, яке розцінювалось владою як виклик. Намагання партійно-державного керівництва припинити іноземну допомогу погрозами та адміністративним тиском не досягли успіху. Тому влада, порушуючи принципи справедливості та закон, прилаштувала наявне кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство до політичних завдань боротьби з «фашистською допомогою». Правоохоронні та судові органи стали тлумачити іноземну допомогу як склад злочину, який передбачено ст. ст. 54⁴ та 54¹¹ Кримінального кодексу УСРР (1927). Зміни, які відбулися в першій половині 1930-х рр. у кримінально-процесуальному законодавстві, а саме підсудність справ про контрреволюційні злочини спеціальним колегіям обласних судів, закритий розгляд справи без участі сторін, ускладнена процедура оскарження вироку та ін., сприяли беззаконню влади. Застосування кримінальної відповідальності за отримання іноземної допомоги фактично знищили це суспільне явище.

Завершуючи аналіз проблеми дослідження, варто зазначити, що партійно-державне керівництво та правоохоронні органи, проводячи з середини 1930-х рр. активну боротьбу з «фашистською допомогою» етнічним меншинам, так захопилися цією справою, що навіть після повної ліквідації цього явища продовжували натхненно шукати «агентів фашизму» та «шкідників» серед представників етнічних меншин.

Література

1. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Сусп.-політ. та іст.-прав. аналіз: У 2 кп. — К., 1994; Білокоць С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1999; Пристайко В. І., Шановал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: певідомі документи і факти. — К., 1995; Їх же. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття, 1924–1934. — К., 1996; Шановал Ю. І. Україна 20-50-х років: сторінки неписаної історії. — К., 1993; Їого ж. Людина і система. — К., 1994; Шановал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997 та ін.
2. Усенко І. Б., Мироценко О. М., Чехович В. А. та ін. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941). — К., 2001; Бенко О. П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917–1953): Автореф. дис... канд. юрид. наук. — К., 1994; Мироценко А. Н., Бенко А. П. Уголовная политика на Украине в первой половине 30-х годов XX столетия. — К., 1992; Їх же. Карательные органы на Украине в середине 30-х годов XX столетия. — К.; Днепродзержинск, 1993; Усенко І. Б. Позасудова репресія. Як це починалося // Комуніст України. — 1990. — № 2; Їого ж. Жертви репресій. — К., 1993 та ін.
3. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1–2; Чирко Б. В. «Шкідництво різних націй...» (Національні меншини на Україні у 1920–30-х роках за документами ЦДАГО України) // Архіви України. — 1992. — № 4; Їого ж. Пацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20–30-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995 — № 1–2.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО) України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2130.
5. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 413.
6. Панчук М., Польовий Л. Під пресою тоталітарного режиму // Політика і час. — 1992. — № 9–10.
7. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 350.
8. Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. док. і матеріалів / Упоряд.: М. І. Папчук (кер.), І. С. Гошуляк, С. С. Діброва та ін. — К.: Паук. думка, 1994.
9. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 11.
10. Збірник узакопєнь та розпоряджень робітничо-селянського уряду України — Відділ І. — Ч. 26–27. — Ст. 132.
11. История милиции Украинской ССР в документах и материалах. Т. 1. 1917–1937 / Под ред. П. П. Михайленко. — К., 1969.
12. Криленко Н. И. Точки над «и» // Советская юстиция. — 1935. — № 33.
13. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / За ред. О. М. Мироценка, І. Б. Усенка. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корсцького НАН України, 2001.
14. Маслов В. П., Чистяков Н. Ф. Вопросы закупа и справедливости. — М.: Знание, 1990.
15. Вишинський А. Я. Піднести роботу органів юстиції УСРР на вищий рівень (виступ тов. Вишинського на республіканській нараді працівників юстиції УСРР) // Революційне право. — 1935. — № 3–4.
16. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6777.
17. ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 66457. — Т. 1–30.